

POGÁNY MÁRIA

A kialakuló kubikosság munkaviszonyai

A feudalizmus korának a kapitalizmus korába való átmenete idején amikor az ellentétes társadalmi erők forradalmi összecsapásának előestéjét élte az ország, vette kezdetét a tiszai ármentesítés. 1846. augusztus 27-én Tiszadobon, Széchenyi István első ásónyomával indult meg a világ egyik legnagyobb folyamszabályozása, melyet nem ok nélkül emlegetnek második honfoglalásként.¹ E munkát megindulását súlyos és hosszú harcok előzték meg. Az udvari kamara a XVIII. század végétől, hogy a szállítás költségeit leszoríthassa, tehát összbirodalmi érdekből, a Duna szabályozását tartotta szükségesnek. A XIX. század elején és a reformkorban emellett egyre inkább hangot kapott, majd előtérbe lépett a Tisza-szabályozás. Az 1807:XVII. törvénycikk elrendeli, ha magánosok költségén „vízmű” épülne, a társulatba belépni nem akaró birtokosokat erre kényszeríteni nem lehet. Ezt a rendelkezést az 1836:XXXVI. törvénycikkely módosítja olyan értelemben, ha valahol már megindult a munka, a törvényhatóságok által kivetett költségeket mindenki köteles megfizetni, a „vonakodókat” pedig a „tisztai ügyvéd által, a törvényszék előtt indítandó perrel” kell fizetésre szorítani. Az 1840:X. törvénycikkely a költségeket az érdekelt közbirtokosságra veti ki a birtok jövedelme szerint.

Az 1830 s főleg az 1844. és 1845. évi árvizek után tarthatatlanná vált a helyzet. A megyék sorra küldik fel panaszait, egyéni, helyi érdekeiket tartalmazó terveiket a Helytartótanácsnak. Ezt a közhangulatot igyekszik kihasználni Széchenyi István, hogy sürgesse a Tiszavölgy rendezését; ő volt az első, aki egységes terv elkészítésének gondolatát vetette fel, mely túllépve a helyi érdekeken, az ország egészének gazdasági fejlődését tartotta szem előtt. Sugalmazására Vásárhelyi Pál kapott megbízást József nádortól a műszaki tervek elkészítésére. 1846. január 29-én Pesten, a Károlyi-palotában alakult meg a Tiszavölgyi Társulat.² A szabadságharc leverése után Ferenc József 1850. január 16-i nyílt parancsával indult meg újra a Tisza-szabályozás. Központi bizottságot neveztek ki az ügyek intézésére: a Centralkommission für die Theissregulierung-ot; 1856. október 9-én feloszlatták a fentemlített bizottságot, és létrehozták helyébe a Theissregulierung Inspectorat in Ofen nevű

¹ A védgátak hosszának fejlődése a következőképpen alakult: 1840: 450 km, 1850: 670 km, 1870: 2510 km, 1900: 5233 km. (*Trummer Árpád* [szerk.]: A Tiszántúl öntözése. Bpest. 1937. 4. l.) — Érdemes összevetni a világ nagy ármentesítésének adataival, a Loire völgye: 438 km, Hollandia: 1504 km, a Pó völgye: 2387 km, Magyarországon a Tiszaszabályozás befejezésekor: 6604 km (*Trummer* : i. m. 61. l.).

² A Tiszavölgyi Társulat megalakulására ld. *Mallekovics Sándor*: Magyarország közgazdasági és közművelődési állapota, II. Bpest. 1898. 888. l.

szervezetet, mely 1862-től magyar nevet kapott: Tiszaszabályozási Központi Felügyelőség.³

Az abszolutizmus idején meginduló hatalmas vízi munkálatok munkásgárdája a következő három összetevőből alakult ki:

1. az érdekeltségek természetbeni munkája,
2. a hatóságilag kirendelt közmunkaerő,
3. az érdekeltek pénzbeli hozzájárulásával és a kormány anyagi támogatásával toborzott munkáerőből.

A gazdasági cselédek, kik az egyre nagyobb ütemben kapitalizálódó földbirtokok munkáerejét képezték, nem szívesen dolgoztak lakóhelyüktől néha messze levő munkahelyen, kényszerből, ingyen. 1853-ban Gerometa Mihály, a Hevesi Társulat mérnöke ellen vádakhoz hoz fel a Társulat, hogy nem halad kellő ütemben a munka. Védekezésében a mérnök többek között előadja: „Azért sem ment a munka, mert cselédeket küldenek ki dolgozni, akik az ingyenmunkán egész nap semmit sem tesznek, s a fizetést a mérnökök rakják zsebre.”⁴ A munkának ez a fajtája nem is gyökeresedett meg a Tisza mentén. Ilyen hatalmas, lényegében kapitalista jellegű vállalkozást ennyire feudális munkarenddel nem lehetett végrehajtani. Ez az út nem is vezetett állandó munkásréteg kialakulására.

A fentebb említett második összetevő, a közmunka, korszakunkban hatalmas tényező az ármentesítés gyakorlati végrehajtásában. Ennek a fajta munkaszervezetnek már több évtizedes előzményei voltak, hisz 1846 előtt a vízszabályozási munkák szervezése és végrehajtása a nemesi megye hatáskörébe tartozott, ezért a megyék évi közmunka kontingensük egy részét fordították erre a célra. Az 1850. évi pátens rendelkezik a közmunka felhasználásáról is. A töltések emelésének költségeit a társulatokra hárította, az átmeteszések kiadásait pedig az állam vállalta magára. Ennek következtében a társulatok csak szórványosan vehették igénybe a kirendelt megyei közmunkásokat, leginkább azokon a helyeken, ahol a védőgátat úgy képezték ki, hogy egyúttal kocsiútnak is megfeleljen.⁵ Az állami érdekeltségű átmeteszéseknél azonban százas, ezres tömegekben dolgoztatták őket.

A közmunka kezdetben minden ellenszolgáltatás nélküli kényszermunka. 1857-ben a Felsőcsongrádi Tiszaszabályozási Társulat 100 köböl föld kiemelését vállalta el. Erre a munkára 976 lakost jelöltek ki, kik eddig „szakmájukat” nem dolgozták le. Felkéri a társulat a szolgabírói hivatalt, hogy a „Cs. k. Csenedőrség köztben jöttével egy városi szolgálata mellett a munkára kényszeríteni méltóztassék” a fent említett 976 lakost.⁶ A Hevesi Társulatnál 1854-ben október végéig 5327 fő ingyen közmunkás dolgozott a jení 78. számú átvágás munkálatain.⁷

³ Az adatok: *Matlekovics* : i. m. II. 889. l.

⁴ OL. Abszolutizmus kori lt. Centralkommission für die Theissregulierung (a továbbiakban: CTh.) Hevesi Társulat, 937/1853.

⁵ A Kákafoki Társulat 1858 májusában munkáerőhiányra való hivatkozással kéri a szarvasi szolgabírói hivatalt, hogy rendeljen ki részére közmunkáerőt. A szolgabírói hivatal ezt visszautasítja, mert „... a Szarvas-szentesi útvonalban eső társulati védgátnak, miután az csak a községé, nem pedig ország útnak tekintendő, fentartására s kiigazítására közmunka erő nem fordíthatatik”. (Szentesi Levéltár, Kákafoki Társulat Iratai [a továbbiakban: SzeL. KÁTÁI] 481. 1858. máj. 26-án Szarvason tartott közgyűlés jkv. 6. pont.)

⁶ SzeL. KÁTÁI. 2435/1857. A polgármester utasítása a szolgabírói hivatalnak.

⁷ OL. CTh. Hevesi Társulat. 630/1855. A jení 78. sz. átvágás 1855. III—IV. havi építési napló.

Hamarosan kiderült azonban, hogy ez az út teljességgel járhatatlan. A kényszerből, ingyen végzett hihetetlenül megerőltető munka nem vezetett el a kívánt célhoz: a felhúzott gátak nem feleltek meg a követelményeknek. Valamiféleképpen tehát közös nevezőre kellett hozni az egyéni érdekeket az ország érdekében, s így került sor a közmunkások díjazásának bevezetésére⁸. A Tokajtól Vajdácskáig terjedő átmetzés tervei 1865 októberére készültek el. „A kivitelezésre nézve megjegyzendő, mikép az I. és II. rétegnek kiemelése közmunkaerővel számítottatott azért minthogy az első két rétegnek munkáltatása könnyebben kezelhető lévén, rendesen nincs a víz állásától annyira feltételezve, mint a III. réteg... Továbbá: minthogy ezen munkálatokkal csakis a föld kiemelésében gyakorlott munkások által lehet végre hajtani, ennek kiemelése csupán pénzbe számítottatott.”⁹

Adatok híján természetesen nem tudjuk megállapítani a fizetett munkások és közmunkások arányát a tiszai építkezéseken. A közmunka kérdését inkább folyamatában kell tekintenünk. Az 1849 után kezdődő, több évtizedig tartó tiszai földmunkálatok elindulása természetesen csak a — mondhatni — évszázadok alatt kialakult gyakorlattal kezdődhetett. Olyan munka megindulásáról volt szó, melynek semmiféle tapasztalata, semmiféle más tradíciója nem volt, mint a már fentebb leírtak.¹⁰

A közmunka lassú elhalását elősegítették Geringer helytartó 1850. és 1851. évi intézkedései.¹¹ Ezek elrendelik, hogy egy gyalognap 15, egy igásnap pedig 40 pengő krajcáron váltható meg (1850. 6. §). Ha ezeket az összegeket összevetjük — a későbbiek folyamán tárgyalásra kerülő — kereseti lehetőségekkel, megállapíthatjuk, hogy azok jóval alacsonyabbak ugyan a kifizetett munkabéreknél, mégis lehetővé teszik bérmunkások mind nagyobb arányú foglalkoztatását. Később aztán, amilyen mértékben haladt előre a munka, amilyen mértékben halmozódtak a tapasztalatok, olyan mértékben szorult háttérbe, majd halt el a közmunka. Véleményünk szerint ez feltétlenül egyik elősegítője volt a kubikos réteg kialakulásának.

A kubikos réteg kialakulásának tipikus útja — a fentebb említett harmadik összetevő — az érdekeltek pénzbeli hozzájárulásával, a kormány

⁸ 1846-ban a szarvasi szőlőknél 850 ölet kitevő töltés építését határozta el a Kákafoki Társulat. A Társulat alakulásakor úgy döntöttek, hogy a töltést a szarvasi állami közmunkaerővel hajtják végre. A közmunkával való építés célhoz nem vezetett, mert mind a munka, mind a létesített gát minősége nem volt megfelelő. A lakosság kivezénylése is kényszerítéssel folyt, s ez a töltésnek inkább ellenséget, mint jóakarót szült. Szükséges volt a szarvasi lakosok kibékítése, ezért kubikölenként kiosztottak közöttük a szolgabíró jelenlétében 2 váltó forintot. Az elkövetkező munkálatokra pedig elhatározták, hogy ezután csak a társaság pénzével fizetett napszámosokkal fognak dolgoztatni. (SzeL. KÁTÁI. 2073. Szarvason tartott tanácsülés 1846. szept. 24.)

⁹ A tervrajzokat, valamint a költségvetést ld. Tiszaszabályozási Központi Felügyelőség (a továbbiakban TKF) II. folyamosztály, 1320/1856. A folyammérnök a TKF-nek. Nagytárkány, 1856. okt. 31.

¹⁰ „... A lakosság túlnyomó része teljesen járatlan volt az ilyen munkában, s a kivetett munkát másokkal végeztette nagyobb fizetésért. A földesgazdák kocsival hordták a gátba a földet, de ez így nagyon haladatlan munka volt... Aki már felét kidolgozta is, átadta a munkát szegény embereknek, átengedvén nekik az egész munkabért és heti eleccséllyel és pálinkával is bőségesen ellátta őket. Sokan még meg is toldották a föld kihordásáért járó fizetést, vagy egy részlet réti földet irattak át a helyettük dolgozókra.” (*Ecseri Lajos: A magyar földműves nép munkája. Idézi Kotona Imre: A magyar kubikosok élete. Hazafias Népfőnt, 1957. 16. 1.*)

¹¹ Vö.: Magyar Korona Országot illető országos törvény és kormánylap 1850. I. évf. 75. 1. és 1851. II. évf. 216. 1.

anyagi támogatásával toborzott pénzes munkaerő. Ennek megértéséhez szemügyre kell vennünk, mi újat hozott, mennyiben volt progresszív és mennyiben regresszív a tőkés vállalkozók bevonása a tiszai ármentesítésbe.

Milyen okok kényszerítették a társulatokat, hogy a házi kezelés helyett vállalkozóknak adják ki a munkát? „Az 1854 szeptember 30-án Kemeccsén tartott társulati gyűlésre, a társulati birtokosságok személyesen és meghatalmazottjaik által meg jelenvén: a társulat, ... elhatározá előleges befizetések mellett a cs. k. központi bizottmányt és a magyar ministeriumot tetemes kölcsön adására felkérni, és eltérve a hosszas és eredménytelen házi kezelés és társulati munkáltatás eszméjétől, vállalkozóknak a töltésezési munkát kiadni.”¹²

Elsősorban tehát a munka siettetése, eredményessé tétele volt a cél. Az első vállalkozások azonban nem voltak sikeresek. Igen érdekes a forrásaink alapján első ilyen kísérletnek tekinthető Pauer Márton és Mayer József 1847. évi próbálkozásának sorsa. A mindössze 11 napig tartó munka után a vállalkozók felmondják a szerződést.¹³

Milyen módon, milyen társadalmi osztályból, rétegekből kerültek a Tiszavölgyére a vállalkozók? A Hevesi Társulat 1858. szeptember 10-i heti ülésén elhatározta, hogy a Szalók—Taskony, Roff, Gyenda-tiszabói gátak építését vállalkozásba adja ki. Elhatározta továbbá, hogy szeptember 23-án árcsökkentést tart, ennek idejét a „Hirlapban” is nyilvánosságra hozza.¹⁴ Az árlejtés volt egyik legelterjedtebb módja a vállalkozások létesítésének. Tudunk arról is, hogy egyes társulatok vasúti munkák vállalkozóival lépnek kapcsolatba, mert az ottani tapasztalatok igen gyümölcsözőnek bizonyultak.¹⁵

Nagyon kevés adatunk van a vállalkozók személyének, főfoglalkozásának megállapítására. 1852. október 1-én Taskonyban árlejtés után a Hevesi Társulat és három vállalkozó kötött szerződést a Mirhófokra építendő zsilip elkészítésére. A szakmunkák végrehajtását (pl. ács, kőműves munka) elvállalták Korponay Mátyás és Bartek Márton szolnoki építőmesterek (Bartek Mártonról forrásaink még azt is megmondják, hogy ácsmester), az anyag- és földmozgatást pedig Knécsy Vencel, a taskonyi uradalom gazdatisztje vállalta el.¹⁶

1856. május 26-án köt szerződést a Felsőszabolcsi Társulat Kussevich András pesti nagykereskedővel és munkavállalkozóval a töltésezés folytatására. Valószínű más ügyeivel lehetett elfoglalva Kussevich András, talán pesti üzletét vitte, talán a vasút körüli problémákkal foglalkozott, mert a szerződés aláírására meg sem jelent, csupán Benkár Dénes mérnököt küldte el mint megbizottját.¹⁷

¹² OL. CTh. Felsőszabolcsi Szekció 863/1856.

¹³ Pauer Márton és Mayer József vállalkozók 1 pengőforintért vállalták fel a munkát köbolenként a Hevesi Társulattól. Majd 20 krajcár emelést kérnek, a föld keménységére való hivatkozással, s ha ezt nem kapják meg, kénytelenek a munkával felhagyni. A Hevesi Társulat közli a vállalkozókkal, hogy ez esetben a letétbe helyezett 1200.— forint kaució a társulaté marad. A tetemes kár kikerülése végett a társulat hajlandó a megszerzett szerszámokat és elkészített faépületeket átvenni. (OL. Szalók-Szolnoki Egylet [a továbbiakban: Sz-Sz-E] heti ülések jkv. 1847. szept. 16-án tartott ülés 2. pont.) Úgy látszik, a vállalkozóknak még az 1200.— forintos kár is előnyösebbnek mutatkozott, mint hogy saját tőkéjükből fizessenek köbolenként 20 krajcárral többet a munkásoknak.

¹⁴ OL. CTh. Sz-Sz-E. Heti ülések jkv. 1858. szept. 10. 1. pont.

¹⁵ OL. CTh. Felsőszabolcsi Szekció 863/1856.

¹⁶ A szerződést ld. OL. CTh. Sz-Sz-E. 1852. okt. 1.

¹⁷ A szerződést ld. OL. CTh. Felsőszabolcsi Szekció, 863/1856.

Korponay Mátyás és Bartek Márton építőmesterek talán azok közé a ritka tegnapi volt céhmesterek közé sorolhatók, kik ideig-óráig alkalmazkodni tudtak a kapitalista úthoz. Mikor a munkát felvállalták, bizonyosan volt már néhány segédjük is, akikre a munka végzésénél számíthattak. Korponay valamiféle vagyonnal is kellett rendelkezzenek, mert biztosítékul a munka elvégzéséig a Szolnok városi tanács által összeírandó javaira 260.— pengőforintot köt le. Knécsy Vencel útja, az uradalmi gazdatisztból tőkés vállalkozó, véleményünk szerint nem tipikus útja a vállalkozásoknak. Hogy a Tisza-mentén akadt egy-egy spekuláló szellemű uradalmi tiszt, az szinte kézenfekvő a „nagy lehetőségek” korszakában.

Tipikusabb és a kapitalizmus útjára jellemzőbb Kussevich András pesti nagykereskedő vállalkozása. Korszakunkban a hatalmas gabonakonjunktúra nemcsak a mezőgazdaság kapitalizálódását gyorsította, de nyilvánvalóan óriási tőkét is halmozott fel egyes nagykereskedők kezén. Ez a felhalmozott kereskedőtőke nyomul be a Tisza völgyére is.

Névelemzés alapján zsidó vállalkozóknak kell itélnünk Meisels Hermann¹⁸ beregi vállalkozót és a vele nyilván rokonságban levő, az állammal 1863-ban átvágásra szerződést kötő Meisels Salamon munkácsi lakost. Teasdale C. Vilmos budai lakos, ki szintén egyik vállalkozója az átmetszési munkáknak, angol származású mérnök. Reiser Lipót törökbecsei lakos a harmadik tagja a már fent jelzett 1863. évi átvágási munkának.

Forrásaink a töltésezekeknél megemlítik még Hammer Pál,¹⁹ Urbán és Martini vállalkozókat.²⁰

Egyetlen vállalkozót találtunk, ki többször is előfordul forrásainkban, több helyen is vállalt fel munkát. Weisz János 1858. október 16-án köt szerződést a Hevesi Társulattal a Szalók—Taskony, Tiszaroff, Gyenda-tiszabói töltések magasztására.²¹ 1859. május 2-án pedig, mikor az Örvény-Abádi Társulat önállóságát elismerik, 60 000 köböl föld megmozgatására hirdet pályázatot. A munkát Weisz János vállalta fel, és 1859. augusztus 1-én meg is kezdi a munkát.²²

A munka vontatott haladásának fő oka az volt, hogy nem állt elég tőke és munkákész a társulatok rendelkezésére. Így a tavaszi, nyári árvizek elrombolták az ősszel és koratavasszal épített és befejezetlenül maradt töltéseket, szinte felmérhetetlen károkat okozva a mezőgazdaságnak, de a társulatoknak is, mert újabb munka- és tőkebefektetésekre volt szükség az egyszer már felhúzott gátak helyén. Mivel a vállalkozások fő célja ennek következtében — mint fentebb láttuk — az volt, hogy a lassú és eredménytelen házi kezelés ütemét gyorsítsák, javítsák, az ösztönzésnek is ehhez kellett alkalmazkodnia. Így a társulatok a vállalkozókat a felvállalt munka befejezésének ideje szerint jutalmazták. Kussevich András pl., ha a felvállalt munkát 4 munkaév alatt fejezi be (a munkaév mindig augusztusban kezdődött és 6 munkahónapot jelentett), a társulattól 20 000, ha 3 munkaév alatt 30 000, ha 2 mun-

¹⁸ OL. CTh. Beregi Szekció, 100/1854. — A vállalkozásról forrásaink többet nem tartalmaznak, csak arra utalást, hogy Meisels Hermann vagyónát le kell kötni, melyet biztosítékként felajánlott arra az esetre, ha vállalkozása csődbe megy.

¹⁹ Hammer Pál vállalkozóra utalás: OL. CTh. Alsószabolcsi Szekció, 1103/1854. A vállalkozásról forrásaink bővebben nem tartalmaznak.

²⁰ Urbán és Martini 1854. jan. 21-én kötnek szerződést a Hevesi Társulattal a tiszaroffi töltés kiigazítására. A szerződést ld. OL. CTh. Hevesi Szekció 107/1854.

²¹ A szerződést ld. OL. CTh. Sz-Sz-E.

²² A középtiszai ármentesítő társulat történeti leírása, I. 78—79. l.

kaév alatt, úgy 40 000 forint „ösztöndíjat” kap (a szerződés 11. pontja). Ha ellenben 5 munkaév alatt végezné be, 20 000, 6 munkaév esetén pedig 40 000 forint veszteséget kell fizessen a vállalkozó (14. pont). Weisz János első, a Hevesi Társulattal kötött szerződése a következő hasznot fekteti írásba: ha a Szalók-taskonyi töltés 1 hónap alatt elkészül, a vállalkozó 10 000 forintot kap, de köteles a másik két töltést is ezzel párhuzamosan készíteni (a szerződés 9/a pontja). De Weisz Jánosnak nem csupán a fent említett „ösztöndíj” volt a haszna. Pénztárnaplóink ui. köbölenként 3 forint 36 krajcárt tesznek kiadásba, míg ő a munkásoknak 3 forint 12 krajcárt fizet ugyancsak 1 köböl föld megmozgatásáért. Ha csak szerényen, a megengedett hasznot számoljuk is, a szerződésben levő 20 000 köböl föld kitermeléséért és felhordásáért 8 000 forint különhasznot vághatott zsebre a mindössze 10 hónapnyi, 1858. augusztus 1-től 1859 júniusáig tartó munkálat során.

Nagyobb panamákra, nagyobb nyereségekre volt lehetőség az átmet-
széseknél. Feltárt forrásainkban azonban csak egy ilyen vállalkozói szerző-
dést találtunk.²³ Az állam 1863-ban az inség csökkentésére hatalmas munkát
szervez. A szerződésből megtudjuk, hogy Meisels Salamon munkácsi lakos,
Teasdale C. Vilmos budai lakos és Reiser Lipót törökbecsei lakosok nagy-
szabású üzletet kötnek a magyar államot képviselő Tiszaszabályozási Köz-
ponti Felügyelőséggel. A szerződés a tiszaszabályozási átvágások ki nem ásott
vonalaira s a kiásottak mélyítésére szól (mintegy 32 átmetszésre!). Felmérték
az összes hátralevő munkálatokat, s azokat négy szakaszba osztották: a
Szegeden felüli átvágásokat Meisels Salamon és Teasdale C. Vilmos, a Szegeden
aluliakat pedig Reiser Lipót készíti. A vállalkozók haszna pedig a következő-
képpen alakul:

Meisels Salamon és Teasdale C. Vilmos

az államtól kapnak kubikölenként	ebből ki kell fizessenek kubikölenként
I. réteg 2,— ft.	1,40 ft.
II. réteg 2,30 ft.	1,80 ft.
III. réteg 3,95 ft.	2,50 ft.

Reiser Lipót pedig

I. réteg 1,75 ft.	1,45 ft.
II. réteg 2,15 ft.	1,82 ft.
III. réteg 3,50 ft.	2,50 ft.

A bevégzett munkák kimutatásából kiszámíthatóvá vált a három inségi
vállalkozó — államilag engedélyezett — haszna. 1863-64 évek folyamán Meisels
122 063 ft. 71 kr., Teasdale 106 540 ft. 76 kr., Reiser pedig 22 226 ft. 03 kr. pro-
fitot nyert a sinylődők kizsákmányolásából.²⁴

Figyelemre méltó, hogy a vállalkozó haszna a III. rétegben a legnagyobb,
hol a felfakadó talajvíz miatt néha vízben kell ásni a földet, ahol a kubikos az
izmok legnagyobb megfeszítésére kényszerül, hogy a lépesőzetes állványon a
kiásott földet felhajtsa — abban a III. rétegben, ahonnan Nyugat-Európában
a földet gőzkotrógépekkel termelik ki.

²³ A szerződést ld. OL. TKF. 1212/1863.

²⁴ OL. Visszaállított Helytartótanács 1864-X-IV-15805 (1864-50850).

Érdeemes felfigyelnünk arra a jelenségre is, hogy szerződésbe foglalják a vállalkozó hasznát. Minden valószínűség szerint ez is a kialakult gyakorlatot rögzíti írásba. Azért tartjuk ezt szükségesnek hangsúlyozni, mert a forrásainban feltárható többi vállalkozói szerződések nem tükrözik ilyen plasztikusan a tisztai ármentesítésben rejlő anyagi „lehetőségeket”. A többi vállalkozónak is több haszna kellett legyen, nemcsak az írásban rögzített, a munka elkészülésének gyorsasága szerint kijáró haszon, bár a kiindulópont valószínűleg ez lehetett, hiszen a vállalkozások eredeti célja épp a töltésezések, átvágások ütemének gyorsítása volt.

De találunk a vállalkozók között közönséges szélhámosokat is. Ilyen jellegűnek kell itélnünk Helfer Antal 1862. évi medertisztítási vállalkozását.²⁵ A forrásokból arra következtethetünk, hogy elvállalta az I. és III. folyamosztályhoz tartozó tiszameder fatönkeinek kiirtását. Tudnia kellett, hogy a III. folyamosztálynak rendelkezésére áll egy „Vidra” kotrógép, s ez lehetett alapja, hogy vállalkozásra határozta el magát. Hajókat is ígérhetett, de valószínű, hogy sem hajók, sem nagyobb tőke nem állhatott rendelkezésére, mert forrásaink panaszolják, hogy a várt hajók nem érkeztek meg, s a munkásokat sem fizeti rendszeresen. Helfer ui. a III. folyamosztály folyamfelügyelőjét kérte meg, hogy amikor sem neki, sem megbizottjának nincs ideje a munkások bérezésére, vállalja el azt helyette. A jelentés panasolja a TKF-nek, hogy a vállalkozó rendetlenül szokott pénzt küldeni, s emiatt a felügyelőnek sok a kellemetlensége. Ez az eset is csak erősíti azokat a feltevéseinket, hogy a nagy haszonnal járó tisztai ármentesítés a hatvanas évekre már „üzletnek” számíthatott a tőkés közvéleményben.

Ugyancsak jogos az a feltevésünk is, hogy a vállalkozók a kubikosok élelmezésével kapcsolatban is tetemes hasznot vághattak zsebre.²⁶ Az 1863. évi inségmunkára kötött szerződésben megengedik a vállalkozóknak, hogy „jó olcsó eledel, és ha szükséges, mérsékelt áron itallal a helyszínen” is elláthatják munkásaikat. A Felsőszabolcsi Társulat Kussevichnak azzal a kommentárral engedi meg ugyanezt, hogy így feltehetően a munkások száma szaporodni fog.

Az 1860. január 16-i császári pátenssel meginduló tiszavölgyi munkának tehát súlyos kezdeti nehézségekkel kellett megküzdeniük. A nyílt parancs elrendeli ugyan a munka folytatását, de szükséges anyagi fedezetet csak kis mértékben bocsát rendelkezésre. Bár az átvágások költségeit magára vállalta, mégis rengeteget takarított meg a kincstár a közmunkások tömegeinek alkalmazásával; a töltések pedig legnagyobbbrészt az érdekeltek befizetésének terhére épültek. A tőkehiány mellett alapvető probléma a munkaerő kérdése. Az Alföld nincstelen tömegei előítélettel, bizalmatlansággal fogadták a munkaalakomként eléjük táruló tisztai építkezéseket. Jóformán semmi tapasztalat nem állott rendelkezésükre, csupán a hatósági erőszakkal kikényszerített derekakak roppantó kényszerrobot. A zsellérsorsra süllyedtek így zívesebben álltak be cselédnek a nagybirtokosokhoz, vagy pedig részesmunkák elvállalásával igyekeztek összehozni a télirevalót. S csak ha családjuk élelmét biztosítva látták, vállaltak munkát a Tiszának most már mindkét partjára kiterjedő ármentesítéseknél. Így a gátak építésére, átvágások készítésére a kezdeti

²⁵ Forrásaink nem tartalmazzák a vállalkozói szerződést. Ami rávonatkozóan irat található, csupán két jelentés az I. és III. Folyamosztály hivatali főnökétől a TKF-nek. Ld. OL. TKF. Központ, 19/1862.

²⁶ A hírhedt „jancsibankó” rendszerre ld. *Katona Imre* : i. m. 25. l.

időszakban szinte csak a szüret és tavaszi szántás közötti időben kerülhetett sor. S ezt a néhány hónapnyi időszakot is megrövidítette a néha hetekig tartó őszi eső és téli fagy. Az ősszel felhúzott, de teljesen el nem készült, meg nem erősített gátakat sokszor elvitte a tavaszi áradás, a tavasziakat pedig a nyári „zöldár”.

Ezt a tespedő házi kezelést élénkítette fel a tőke behatolása a Tiszavölgyére.

Nézzük az eredményeket. A Hevesi Társulat ármentesítésének II. korszaka 1851—1859-ig tartott.

1851—1858 között a házi kezelés elkészített	1858. október 26.—1859 június végéig Weisz János vállalkozó elkészített
19 844 köből 3 láb 7 hüvelyk	21 519 köből 3 láb 1 hüvelyk töltést. ²⁷

A Felsőszabolcsi Társulatnál pedig következőképpen alakult a töltésezés.

1846—1854 között a házi kezelés elkészített	1855. június 22. — 1855 őszeig Kussevich András vállalkozó elkészített
34 299 köből 34 láb	12 000 köből töltést. ²⁸

Sajnos, több társulatról pontos adatok nem állnak rendelkezésünkre. Minden esetre jogos az a feltevésünk, hogy sokkal több, sokkal nagyobb számú lehetett a vállalkozások keretében végrehajtott ármentesítés, mint amennyi forrásainkban előfordul. A Tiszavölgy rendezése szempontjából tehát a vállalkozók megjelenését feltétlenül progresszívnek kell itélnünk.

Milyen hatással volt a tőkebehatolás a munkásokra nézve? A vállalkozók a társulatokkal kötött szerződésekben köbönként vállalják fel a munkát, s munkásaikat is — kivétel nélkül — teljesítményük arányában fizetik. Így már jobban érdeke lesz az Alföld ninestelen tömegeinek a munka, hiszen nagyobb keresetnek jutnak. S ahogy egyre nagyobb méretekben áramlanak az eddig inkább csak robotot jelentő tiszai munkálatokhoz, úgy alakul ki fokról-fokra az állandó kubikos réteg.²⁹ A köbönként kiásott föld munkabére is valamelyest emelkedik a régebbihez képest.

Honnan és milyen módon gyülekezett össze egy-egy munkahelyre a Tisza-szabályozást végrehajtó hatalmas munkástömeg? Egy-egy töltésezés vagy átvágási munka megindulásakor legelső lépésként rendszerint a megfelelő faluban a társulatok dobszóval toborozták a munkásokat. Amíg ki nem alakult egy viszonylag állandó létszámú törzsgárda, addig évente legalább kétszer perdültek meg a dobok a falvakban. Először február-március táján,

²⁷ OL. CTh. Sz-Sz-E. Építési számadás, Szolnok, 1862. ápr. 1.

²⁸ Az adatok OL. CTh. 863/1856. Valamint: Tiszaszabályozási ügyek, Pesti Napló, 1856. jún. 26. — Szükségesnek tartjuk megjegyezni, hogy a két forrás között kevés eltérés van. Levéltári forrásunk az 1846—1855 között tartó munka volumenét 5909 folyóólnek tünteti fel (a fentebbi adat köbőlben!), a Pesti Napló pedig ugyanerre az időszakra vonatkozóan 5879 folyóól töltésről számol be. A különbség 30 folyóól. Ez a különbség azonban nem befolyásolja vizsgálódásaink értékelését.

²⁹ Maga a kubikosmunkás elnevezés 1854-re kerül többhelyt szóba. (*Katona Imre* : i. m. 15. l.) — A kubikolás főhivatássá csak 1876 után vált (*Katona Imre* : i. m. 21. l.), addig a kétlakiaság jellemző erre a kialakulófélben levő rétegre.

mikor a föld fagya már annyira engedett, hogy lehetőség volt a munka megindítására, és ősszel, augusztus-szeptemberben, mikor a nagy mezőgazdasági munkának már vége, s folytatni lehetett az abbamaradt töltésezést. A dobolásért a társulatok rendszerint 10–12 krajcárt fizettek a helység dobosának vagy kisbírójának.³⁰ Egy-egy munkahely törzsgárdája a kezdeti időkben tehát a megfelelő helység lakosaiból tevődött össze. Létszámuk azonban a végrehajtandó munka nagyságához képest soha nem volt elegendő. Így került aztán sor a szomszédos községek, falvak lakosainak bevonására. Itt már természetesen nem dobszóval, mint az előbbieken láttuk, hanem a kubikos munkásarisztokráciának tekinthető munkafelügyelőket, töltésőröket, számszámőröket küldtek ki napidíj fizetése ellenében. A napidíj általában a megfelelő év gyalognapszáma volt. Távolabb útiköltséget is térítettek. A Hevesi Társulat általában a következő helységekbe küldte ki embereit: Abádszalók, Csépa, Kenderes, Kisköre, Kisújszállás, Kunhegyes, Kunmadaras, Kunszentmárton, Sarud, Szentés, Tiszabura, Tiszainoka, Tiszafüred, Tizanána, Tiszaozsót, Tiszaug.³¹

A Beregi Társulat már nem jelöli meg azokat a községeket, ahová toborzóit kiküldi. A töltésezési naplók, számvivői főkönyvek csak általánosságban jelzik azt a területet, ahonnan munkásokat várnak. Így pl. szó esik a Tisza mentén 20, a Borzava partján 25, Szatmár megyében 22 helységről; vagy egyszerűen csak ennyit említenek: az oroszok lakta vidéken keresik a munkás-erőt. De néha még a területet sem jelölik meg, csak a falvak számát.³²

Igen érdekes a toborzásnak az a fajta megoldása, hogy az összegyűjtött munkások száma szerint díjazták, fizetnek fejpenzt a kiküldött toborzóknak. Általában egy-egy munkábaállt emberért 1 krajcárt fizet a társulat.³³

Tudjuk, hogy a felvidéki nincstelenek nyáron ezrével érkeztek az Alföldre részsmunkát, részesaratást vállalni. Valószínűleg ez adhatta a gondo-

³⁰ „Roffi helység dobosának szentezéshez munkásokért 12 krajcár.” (OL. CTh. Hevesi Társulat 1858. évi töltésezési főkönyv, 61. sz. tétel.) — „Gyenda tiszabői munka kezdetének dobszóval kihirdetésére Varga Mihály t. bói kis bírónak 12 krajcár.” (Uo. 1856. évi töltésezési napló szept. 20. 149. sz. tétel.) — „A T. bói munka kezdetének kidobolásáért 12 krajcár.” (Uo. 38. sz. tétel) stb. — Érdemes összevetni a vasúti munkálatoknál kialakult szokásokkal. Debrecenben pl. úgy toboroztak munkásokat, hogy vasárnap dél előtt a Nagytemplom előtt dobolta ki a kisbíró a kínálkozó munkaalkalmat. (Debreceni Levéltár, Tanácsulési jkv. 1853. aug. 29/3688.)

³¹ „Nagykürüi tiszai átvágás munkálataihoz munkásokat meghívó 19. sz. igazgatói körlevélnek Kenderes, Kisújszállásra vitelért Vona Pálnak 1 ft. — 20. számú körlevélnek Kunhegyesre vitelért 30 kr.” (OL. CTh. Hevesi Társulat 1851. évi átvágási főkönyv, febr. 23. 2. sz. tétel. — Ld. még uo. III. 22. 64. sz. tétel, III. 29. 88. sz. tétel, III. 30. 100. sz. tétel stb.)

³² L. OL. CTh. Beregi Társulat számvivőjének főkönyve, 1852. júl. 11. 272., 297., 298., 351. sz. tétel; uo. 1854. jan. 25. 4. sz. tétel; uo. töltésezési napló 1856. ápr. 26. 19. sz. tétel, aug. 28. 53. sz. tétel, okt. 25. 68. sz. tétel; okt. 27. 70. sz. tétel.

³³ „Rofi töltés munkálata érdekében — ismét munkásokhoz Kunhegyesre, körlevelet vivő — s azokat házankinti feljáró Tatár Józsefnek — az általa összegyűjtött 100 munkásért — fejenként 1 kr. ígértetvén, illetősége 1,40 ft.” (OL. CTh. Hevesi Társulat pénznaplója 1851. évre márc. 30. 101. sz. tétel.) — Szabó Pálnak pedig 119 munkást sikerült toboroznia s ezért 1,59 forintot kap a Hevesi Társulattól. (Uo. jún. 7. 259. sz. tétel.) — „A szegődtetés és toborzás módszereit mindig a kereslet — kínálat törvényei szabták meg. A gazdasági fellendülés időszakában a vállalkozók *ügynököket* (hivatásos toborzókat) küldtek ki a kubikoslakta helységekbe, sok esetben így történt a bányászok, arató-, cséplő- és summásmunkások toborzása is. Ezek a vállalati megbízottak a toborzott munkások után *fejpenzt* kaptak gazdáiktól, és sok más illetéktelen haszonra is szert tettek, éppen ezért a nép csak *emberhajcsároknak* vagy *emberkereskedőknek* nevezte őket.” (Katona Imre : i. m. 31. l. — Kiemelés az eredetiben.)

latot a társulatoknak, hogy munkaerőhiányukat szlovák munkások toborzásával is csökkentsek. Jól tükrözi a munkaerőhiányt az a tény, hogy a bácsi átvágási munkálathoz Barsból toboroznak napszámosokat, szakmányosokat.³⁴ A Beregi Társulat a borsavai csatorna munkálataihoz — mint láttuk — 4 emberét küldi ki toborzókörútra a Tisza és a Borsava partjára, mintegy 50—60 helységbe. „...A gyalog szerbe dolgozó szakmányosok a munka tartósságától iszonkodtak... A kiküldött emberek meghívására százanként érkező gyalog szeresek szakmányt vállalni a munka nagyságától féltékben nem akartak, s csak igen kevés kivétellel ismét visszatértek.”³⁵ Ime, a toborzás első eredményei. Így a társulat kénytelen 1 köből föld megmozgatásának árát felemelni, s a felemelt ár tudatására ismét egy toborzót küld ki ezúttal a Felvidékre.³⁶

A toborzásnak megfelelően áramlanak azután egy-egy munkahelyre a mindig fáradhatatlanul vándorló kubikosok. Pontos adatok csak a Hevesi Társulat munkásgárdájáról állanak rendelkezésünkre, s az is csak azokból az esztendőkből, mikor a munkálat házi kezelésben készült, pontosabban, csak az 1851. esztendőből. 1851 márciusában a hatalmas ütemben újrameginduló, illetve az 1849-ben abbamaradt töltésezési munkákhoz — mint fentebb láttuk — toboroznak más falvakból is munkásokat. 1851-ben a Hevesi Társulat kötelekében összesen 558 ember dolgozott. Ebből 273 más faluból való; lakhely szerinti megoszlásuk a következő:

Abádszalók	2 munkás
Bánhalma	1 munkás
Gyenda	3 munkás
Karcag	4 munkás
Kenderes	11 munkás
Kisköre	11 munkás
Kisújszállás	28 munkás
Kömlő	1 munkás
Kőtelek	11 munkás
Kunhegyes	69 munkás
Kunmadaras	45 munkás
Nagykürü	15 munkás
Sarud	1 munkás
Szentes	11 munkás
Szalók	1 munkás
Szihalom	11 munkás
Tiszabura	19 munkás
Tiszabő	1 munkás
Tiszafüred	3 munkás
Tiszanána	23 munkás
Tiszaörs	3 munkás
Tiszaroff	4 munkás

³⁴ Rekeczki Mihály felügyelőt az 1856. évi szeptember 26-i heti ülés 207. sz. határozata értelmében Szencsére küldik (Bars megye, verebélyi járás!), hogy a 92. és 93. sz. átvágásokhoz szakmányosokat toborozzon. Útja 6 napig tart, erre az időre élelem megtérítés címén 12, kocsibér fejében 6,30, összesen mintegy 18,30 forintot számoltak el részére. (OL. Bácsi Társulat pénztárnapló, 1856. okt. 6. 454. sz. tétel.)

³⁵ OL. CTh. Beregi Szekció, 792/1852. Heti ülések jkv. Borsava, 1852. júl. 9. 1. pont.

³⁶ OL. CTh. Beregi Társulat számvivőjének főkönyve, 1852. okt. 9. 535. sz. tétel.

Nem soká maradnak azonban a más falvakból jöttek a Hevesi Társulat töltésezési munkáin. A 273 főből

1 hétig dolgozott	208 fő
2 hétig dolgozott	53 fő
3 hétig dolgozott	10 fő
4 hétig dolgozott	2 fő.

Amikor ezt az Alföld-szerte hömpölygő munkásvándorlást vizsgáljuk, figyeljünk fel ennek az áramlásnak egy kicsiny rész-adatára. 1851 június első felében a Hevesi Társulat a szelevényi töltés vizmosta oldalát tömegesíteti. A mindössze 2 hétig tartó munkán 60 ember dolgozott. Ezeknek lakóhely szerinti megoszlása a következő:

szelevényi lakos	31 fő
szentesi lakos	11 fő
nem lehet megállapítani	18 fő.

Ime, az első jel, mely arra utal, hol fog kialakulni a kubikos réteg egyik nagy központja. Nyáron, júniusban, mikor az egész Tisza-mentén jóformán leáll a munka, csak a legfontosabb karbantartásra, ár elleni védekezésre szorítkozik, mikor a kubikosok otthagyják az ásókat, talicskákat s a — szerintük — biztosabb megélhetést nyújtó mezőgazdasági munkákhoz sereglenek, akkor jelennek meg a gátakon a szentesi kubikosok.

Mielőtt arra a problémára próbálunk választ adni, hogy mennyire állandó, mennyire stabil a munkásgárdája a tiszai ármentesítésnek, néhány megjegyzést előre kell bocsátanunk. A továbbiakban közölt statisztikai adatok rendkívül hiányosak, egy-egy társulaton belül nem tudjuk a teljes folyamatot rekonstruálni. Ennek több oka van. Az első az, hogy néhány év pénztárnaplója vagy teljesen hiányzik, vagy hiányos; ilyen pl. a Hevesi Társulat 1852, 1853, 1854, 1855-ik évi naplója. Mikor pedig a társulatok vállalkozásba adják ki a töltésezést, az elszámolási naplók nem közlik a munkások névsorát, csak a vállalkozó részére kifizetett munkadíjakat. Így a Beregi Társulat kötelékében végzett töltésezést vállalkozók végezték 1851 szeptember—1852 októberéig, 1853 június—december, 1855 április—december, 1857 január—szeptember között; a Hevesi Társulatnál pedig 1859 március—december között. Hogy azonban a fenti időszakban mégis találunk névre szóló bérelszámolásokat, annak oka az, hogy a társulat a saját embereivel végeztet olyan napszámban fizetett munkákat (pl. gyepezés, nádvágás, töltésjavítás stb.), mely nem képezi vállalkozás tárgyát.

Feltárt forrásaink összesen 11 849 munkást jelölnek meg név szerint, mégpedig a Beregi Társulat „pénztárnaplói” 1850—1857 között, a Hevesi Társulatéi 1851—1859 között a már említett hiányokkal, valamint a Bácsi Társulat 1856. évi átvágási pénznaplója. Minthogy az említett területek — Bereg, Heves, Bács — magában foglalják a Tisza felső, középső és alsó folyását, korszakunkra vonatkozóan bizonyos általánosításokat is levonhatunk.

A munkásság állandóságát, illetőleg pontosabban: éppen nem az állandóságot, hanem a tiszai ármentesítésen dolgozók fluktuációját, mozgását, a kemény munka szokatlanságát híven tükrözi alábbi táblázatunk, mely a munkások munkaidejéről ad számot:

A munkások munkaidejének megoszlása

	Bereg	Heves	Bács	Összes munkásfő	%-ban
1—5 hétig tartó munkaidővel dolgozott	3711* ³⁷	703	3975	8389	70,80
Több hónapon át dolgozó munkások száma	359	—	1749	2108	17,80
Párban dolgozó munkások száma (1 hétig!)	18	—	—	—	0,15
Több éven át dolgozó munkások száma	732*	86	—	818	6,90
A munkaidő tartamát nem lehet megállapítani	—	—	516	—	4,35
Társulatonkénti munkásfők száma	4820	789	6240	11849	100%

*A csillaggal jelzett számok nem pontosak. A 3711 főből kb. 3500 fő, a 732 főből kb. 720 fő a munkanaplókban elszámolt teljesítményből való kikövetkeztetés, mert a pénztárnaplók nem közlik egy-egy banda tagjainak számát.

A munkások munkaidejére vonatkozó adatok részletező összeállításai — melyeket itt most nem közlünk — számos fontos következtetésre adnak lehetőséget. A legszembetűnőbb, hogy az ármentesítés meginduló szakaszában, az ötvenes években a Tiszavölgy rendezésének munkásai kb. 71%-ban egyszeri alkalomra összeverődött, sőt sokszor igen nehezen összegyülekezettek hal-maza, szinte minden rendszer és tervszerűség nélkül. Ebben az esetben még csak azt sem mondhatjuk, hogy a kubikolás a mezőgazdasági munkák függvénye — bár kétségtelenül van ilyen jellege —, hanem csupán annyit, hogy egy újfajta munka megjelenése, mellyel most próbálkoznak az alföldi nincstelének.

Már jobban a jövőbe mutat, a fejlődés útját jelzi a több hónapon, ill. több éven át dolgozó munkások kategóriája. Különösen a Hevesi Társulat pénztárnaplóit érdemes ebből a szempontból elemzés alá vennünk, mert az ott dolgozók mind egyedi munkások, s a nevek összehasonlításából érdekes következtetéseket vonhatunk le. (A Beregi Társulat naplói a több éven át dolgozó munkások kategóriájánál mindössze 32 nevet említene!) Igaz, első látásra keveset mondanak azok a számok, melyek bemutatják, hogy oszlik meg a Hevesi Társulathoz az ott több évig dolgozók munkaideje:

2 évig dolgozott	63 fő
3 évig dolgozott	14 fő
4 évig dolgozott	9 fő
	86 fő

Az első, amit itt meg kell állapítanunk, hogy — mivel jónéhány évből hiányzanak pénztárnaplóink — a fenti számok nem tükrözik híven a kialakulóban levő törzsgárda stabilitását. Így pl. a 4 évig dolgozók csoportjánál

³⁷ A 3711 főből kb. 3500 fő bandába tömörülve csak 5 napot dolgozott.

teljesen jogos lehet az a feltevésünk, hogy legalább 9 évet dolgoztak a Tisza partjain (1851-től 1859-ig) stb. A sokszor ismétlődő vezetéknevek pedig arra engednek következtetni, hogy egy-egy család több férfitagja, esetleg egész kiterjedt rokonság állhatott munkába a töltések karbantartásánál, kiknél — nyilván — a hajdan egy kézben levő föld szétaprózódott. Csak néhányat ezek közül. Szalóki lakosok: Lolé István, öreg Lolé József, Lolé József, Lolé Máté; Burai Albert, Burai Ábel, Burai Gáspár, Burai József, Burai Mihály. Tiszabői lakosok: Ollik (sic!) Antal, Olley Antal, Olley István, Olley (sic!) Márton, Olley Mihály, Ollé (sic!) Sándor, Olley Tamás. És így folytatnánk még tovább.

S hogy korszakunkban mennyire a kétlakiság jellemzi a munkásokat, pontosabban megfogalmazva: mennyire a mezőgazdasági munkák függvénye az ármentesítés, szemléletesen bizonyítja a Bácsi Társulat átvágási munkáján 1856-ban dolgozó 6240 munkás munkaidejének hónapok szerinti kimutatása:

I. hóban dolgozott	234 fő
II. hóban dolgozott	162 fő
III. hóban dolgozott	149 fő
IV. hóban dolgozott	25 fő
V. hóban dolgozott	50 fő
VI. hóban dolgozott	155 fő
VII. hóban dolgozott	19 fő
VIII. hóban dolgozott	386 fő
IX. hóban dolgozott	1778 fő
X. hóban dolgozott	1449 fő
XI. hóban dolgozott	1269 fő
XII. hóban dolgozott	564 fő

Következő feladatunk választ adni arra a kérdésre, hogy a közös sors, a közös küzdelem miféle szövetkezésre vezetett, miféle szervezeti formát hozott létre az ármentesítés társadalmában.

A közös sors igen keserves volt, hiszen egy-egy kubikos sokszor hónapokra hagyta oda családját, s éjjel-nappal gyalogolva keresett munkát lakóhelyétől távol, s igencsak kérdéses volt, hogy a toborzó szavára, ígéretésére útnak indulók megtalálják-e számításaikat. S a közös küzdelem? Küzdelem elsősorban magával a munkával. Legyőzni az előítéleteket, a szó szoros értelmében „beletörni” az eddig ismeretlen, szokatlan dologba. Küzdelem a társulatokkal, mérnökkel, vállalkozókkal, sokszor egy-egy fél krajcáron kubikölenként.³⁸ Nyilván ilyesféle, s ehhez hasonló okok hozhatták létre a bandákat. Két fajtáját különböztetjük meg. A kezdeti formája az lehetett, mikor egy-egy faluból a munkavállalók együttesen indultak el a toborzott munkahelyre. A közös otthon, közös élmények biztonságot önthettek beléjük. S ha fizetésre, alkura került sor, mindig akadhatott köztük egyvalaki, ki a többiek érdekét is képviselte. A másik fajtája úgy alakulhatott ki, hogy vagy az ármentesítésnek megfelelő faluból álltak össze az emberek, vagy a már munkában levők szövetkeztek, hogy fokozzák a termelékenységet, a keresetet. Egy-egy személyt együttesen vállaltak fel, s együtt is dolgoztak annak befejeztéig.

³⁸ 1859 februárjában a Kákafoki Társulat 1 kubiköért fizetett 1 ft. 4/3 krajcárt! (SzeL. KáTáI. 1859. febr. 23-án Szarvason tartott közgyűlés 18/4. pontja.)

A bandaszervezet nyomait valószínűleg a majorsági gazdálkodás kialakulásának korára kell visszavezetnünk. A feudalizmus idején eléggé elterjedt gyakorlat volt az, hogy egy falu (esetleg egy utca vagy „tized”) jobbágyait, zsellereit együtt rendelték ki robotra, és nem ritkán közösen tették felelőssé őket a megszabott munkamennyiség kielégítő elvégzéséért.³⁹ Mindez a megyei közmunkavégzés alkalmával együtt előzménye lehetett a társulásnak. Ebből a folyamatból alakul ki lassan a földmunkáknál,⁴⁰ részesmunkáknál, vándormunkáknál a szövetkezés, a banda; s ezt a kialakult szervezetet veszik át a kubikosok is. S hogy ez mennyire így igaz, mutatják adataink is. A Beregi Társulatnál pl. 1851 júniusában dolgozott a legtöbb banda, Bácsban pedig: 1856 júliusában.

A banda-szervezet a Tisza gátjainak építésénél szinte egyidős a negyvenes évek második felében, a Széchenyi lerakta alapokon meginduló ármentesítéssel. Forrásaink legelőször 1847. szeptember 25-én említik.⁴¹ Ezt azért tartjuk szükségesnek hangsúlyozni, mert az eddigi kutatások az ötvenes évekre teszik a kubikos banda kialakulásának idejét. A korakapitalista viszonyok készíthették erre az önvédelemszerű tömörülésre a kiszolgáltatott nincstelen tömegeket, kik — mint fentebb láttuk — az évszázadok alatt kialakult formát vették át. Egy-egy szemfülebb ember szószólója lehetett a köréje tömörülteknek, ő vállalhatta fel a munkát, ő alkudhatott egy kubiköl árára, természetesen csak igen kis mértékben, mert az árak már kialakultak, s eltérés csak 1—2 krajcár lehetett a szükséges munkaerő kereslete és kínálata közötti ingadozás szerint.⁴²

Néha, főleg a mezőgazdasági munkák szünetelése idején a társulatok úgy igyekeznek a béreket lenyomni, hogy árlejtést hirdetnek ki a folyamatban lévő munkálatokhoz, s azokat fogadják meg, akik a legkevesebbet vállalják el a munkát. Ilyenkor is a bandagazda tárgyal a társulatokkal, képviseli a többiek érdekeit.⁴³

Nem csoda ezek után, ha a társulatok arra igyekeznek, hogy lehetőség szerint leszereljék, a maguk oldalára állítsák a bandagazdákat. Ennek csak egy útja-módja lehetett: az anyagi érdekeltség oldaláról megfogni, megvesztegetés-szerűen lefizetni őket. Az ilyen jellegű vesztegetések vezethettek később arra, hogy egyes társulatoknál kialakulhatott a munkavállaló kubi-

³⁹ Vö.: *Szabad György*: A tatai és gesztesi Eszterházy-uradalom áttérése a robotrendszerrel a tőkés gazdálkodásra. Bpest, Akadémiai Kiadó. 1957. 79—80. és 224—248. l.

⁴⁰ „A törökök kiűzése után még egy évszázadnál tovább fennmaradt a déli határvidékek közelében a várépítési közmunkakötelezettség, de szervezete megváltozott. Hódmezővásárhely pl. az 1789. évi török háború idején a délvidéki városokban 600 főből álló *sáncsós bandát* tartott, s ezt bizonyos idő elteltével váltogatta.” (*Katona Imre* : i. m. 10. l. — Kiemelés az eredetiben.)

⁴¹ OL. CTh. Sz-Sz-E. 1847. évi pénztárnapló, szept. 25-i elszámolás. Elszámol 18. „csapat” munkásnak, a kiemelt és beépített kőből teljesítménye szerint.

⁴² „Első időben, midőn a tiszai munkálatok megkezdettek, minden vállalkozás abból állt, hogy egy csapat napszamos összeállt, s bizonyos kisebb mennyiségű kőből föld kiásását, vagy feltöltését elvállalta. Az ügy ezen stádiumában minden siker az osztályelnök, sőt jobbadán az osztályigazgató erélyétől függött, sőt függött magától a munkahelyek fekvésétől is, a szerint, amint munkáskéz jelentkezett vagy megszerezhető volt.” (Tiszaszabályozási ügyek, Pesti Napló, 1856. júl. 6. sz.)

⁴³ A Bácsi Szekció 1852 novemberében a jó időre tekintettel elhatározza a munka folytatását. Ezért árlejtést hirdetnek ki. A töltésezési munkát Kostyik János és társai vállalták fel 1 ft. 28½ krajcár fizetésért. (OL. CTh. Bácsi Szekció, 339/1853. 1853. febr. 6-i heti ülés jkv. 17. pontja.)

kosok között egy viszonylag jobban fizetett réteg. Az így összeszövetkezett banda tagjait nem a közös otthon, hanem a közös munkahely, az együttesen felvállalt szelvény megmunkálása kötötte össze. Érdekes ebből a szempontból elemzés alá vennünk a bácsi átvágás 1856. évi pénztárnaplóját. 1856-ban az átvágási munkák egész éven át tartottak. Az elszámolásnál mindig csak a bandagazda nevét említi fel naplónk, megjelölve mellette, hány emberre vonatkozik a kifizetésre került összeg. Kétféle csoportosulást különböztet meg. Egy kisebb létszámú (2—162 emberig, de túlnyomórészt 50 főig terjedő bandát, és egy nagyobb létszámú „szuperbandát”, melynek tagjai 28—374 fő között ingadoznak (túlnyomó az 50—100 fő közötti létszám). Itt a név és a létszám megjelölése után megjegyzi pénztárnaplónk: „banda gazda társai”. A fizetési különbségek a következők:

a köbolenkénti alsó és felső határ:

	bandagazdák	bandája	egyszerű banda
III. hó	.....		2 ft—2,24 ft.
IV. hó	.....	2 ft.—3,36 ft.	
V. hó	.....		2 ft.—4,36 ft.
VI—VII. hó	.....		2 ft.—4,36 ft.
VIII. hó	.....	2 — ft.	1,24—2 ft.
IX. hó	.....	2 ft.—4,40 ft.	1,24 ft.—2 ft.
X. hó	.....	2 ft.—4,40 ft.	2 ft.—3 ft.
XI. hó	.....	2 ft.—3,30 ft.	2,30 ft.—3 ft.
XII. hó	.....	3,30 ft.	1,35 ft.—5,36 ft. ⁴⁴

Fenti adataink igen jól tükrözik a nyári munkaerőhiány alkalmával nagymértékben felugró béreket, de tükrözik a már fentebb említett, minden valószínűség szerint jobban bérezett réteget is. Ezeket azért hívhatták „bandagazdáknak”, mert — mint láttuk — a gyakorlatban valóban kialakult a bandagazdák érdekeltté tétele, magasabb díjazása, s ezt a fogalmat átvitték olyanokra is, akik nem voltak bandagazdák, de az ő normáik szerint fizették őket.

Végezetül azonban még néhány megjegyzést kell tennünk a kubikos-bandák szervezetét illetően.⁴⁵ Katona Imre egyik legfontosabb megállapítása, hogy a banda tagjai önkéntesen társultak. Széleskörű demokratizmus volt egyik jellemzője: egy-egy új ember felvételénél az egész tagság döntött. A közös kereseten napszám szerint osztottak, s ez alól a bandagazda sem volt kivétel, mert a kubikosok nem túrték maguk között a kiváltságosokat. Ez a rendszer elősegítette a munkateljesítmény fokozását, a magasabb keresetet, de harci szövetség is volt: bérharcok, sztrájkok idején a munkásszolidaritás nagyszerű példáit mutatták.

A köztudatban a „kubikos” fogalmához egy kicsit a hajlott hátú, tűző napon izmait megfeszítő, talicskát toló, a robusztusság felé hajló ember képe asszociálódik. Ehhez a képhez járul esetleg kiegészítésként a kemény földet ásó, csákányozó alakja, de már csak másodlagosan. Pedig a tisztai ár-

⁴⁴ Az 5,36 ft csak kivételes, egyetlen esetben fordul elő; a legtöbb a 2,30 és 3.—forintos elszámolás.

⁴⁵ Az ezután következő adatokat *Katona Imre* : i. m. 59—63. lapjairól vettem.

mentesítés, folyamszabályozás nem ennyire egysíkú, csak a nyers erőn, izom-megfeszítésen, gerinchajlásokon alapuló munka. Hisz a gátak felépítésével, átvágásoknál a vezérárok kiásásával távolról sem fejeződött be a munka. A folyó habja, a férgesek, kisebb áradások rongálják a gátakat. A frissen felhúzott töltéseket meg kell kötni fűzfákkal, néha gyeppel, gyeptéglával, s az elburjánzott gyomot pedig ki kell irtani. Ezeknek a szükségleteknek megfelelően differenciálódnak el egymástól a kubikosok munkanemei.

Elsősorban két nagy csoportot kell elhatárolnunk egymástól: 1. a szakmányban, 2. a napszámban fizetett munkát.

Az első csoporthoz, a szakmányban fizetett munkástípushoz asszociálódik a fentebb leírt kép. A munkanemek itt valóban nem határolódnak el egymástól. Az átvágásoknál a főhangsúly a földásáson, a kiemelt köbtér-fogaton és esetleg ennek elhordásán van. A töltésezéseknél is hasonló a helyzet. Szakmányban fizetik a kiemelt és beépített köbök számát, s valószínű ez a fogalom takarja a fizetési jegyzékek, pénztárnaplók „töltés készítés” fogalmát. Mindkét esetben földmozgatásról, ásásról, talicskázásról van szó. A gyakorlat nyilván azért alakította ki ennél a fajta munkánál a szakmánybérézést, hogy termelékenyebben, gyorsabban haladjon az ármentesítés; éppen ennél a kegyetlen, kemény munkánál, mely valóban alapja a sikeres Tisza-szabályozásnak. Az emberben néha — egy kis túlzással — olyan gondolat képzik meg, hogy az egész Tiszavölgyet egy hatalmas futószalaghoz hasonlítsa, mely kegyetlenül szalad, szalad, nem lehet kihagyás, mert akkor a kubikos családjának nem jut télen kenyér asztalára s fa a tűzhelyébe.

De a munkásság bizonyos fokig a töltésezéseknél is a végzett munkák minősége szerint elkülönült egymástól. Kialakul egy állandóbb, napszámban dolgozó réteg, mely rendszerint a megfelelő falvak lakosságából tevődött össze (így pl. a Hevesi Társulat esetében is). A szakmányosok sok esetben messzebből jönnek. Hogy e kétféle munkástömeg elkülönülése egymástól elég erős, bizonyítja a töltésjavításnak az a fajtája, ahol új földtömeg megmozgatására kerül sor. Sokszor vízemelkedés, árvíz idején kell hirtelen tömegesíteni a töltést, ekkor minden munkást, szakmányosokat és gyalogszereket egyformán ide rendelik ki a társulatok. Ilyenkor, mikor sürget a veszély, s egyként kell erejüket megfeszíteniük a hiányok pótlására, kerül arra sor, hogy a szakmányosokat köbölenként, a gyalogszereket pedig napszámban fizetik egyazon minőségű munka elvégzéséért.⁴⁶

Sokkal finomabban differenciálható, többretű, sokfajta munkát foglal egybe második nagy csoportunk, a napszámban fizetett munka. Itt már nem pusztán az erőkifejtésen, gyorsaságon van a hangsúly. A napszámban fizetés megtűr imitt-amott egy kis fellélekzést, természetesen nem sokat, mert a tegnap még napszámban dolgozó munkafelügyelők éber szeme ezt hamar észreveszi. Ide sorolódnak a több figyelmet, több ügyességet megkívánó munkafajták.

Így az átvágásoknál: torkolatszélesítés, a vezérárok elkészülte után a két végpont kinyitása: vagyis az a pillanat, amikor először kerül be a Tisza új medrébe. Talajvízlecsapolás, hogy a III. rétegből is ki lehessen emelni a földet. Kisebb jellegű töltések elkészítése, hogy a munkateret biztosítani

⁴⁶ Ld. többek között: OL. CTh. Beregi Szekció 29/1851. Komnenovich Sándor jelentése a Központi Bizottnak, Beregszász, 1851. dec. 3. „A folytonos esőzés miatt 900 ölnyi hosszban javítást igényelt az új töltés. Ezen kijavítás s amennyire lehetett begyepesítése vagy bevetése hol napszám hol szakmány által eszközöltetett.”

tudják az árvíz ellen. „Fasina”-kötőzés: vagyis a már összehordott vesszők, gallyak csomóba kötése, melyek erősítik a gátakat. Fa-, gazirtás, hogy megkönnyítsék az ásást. Szintezéshez karók faragása. Figuránsi munka. Szertári anyagok, eszközök (talicskák, ásók stb.) behordása. A töltésezéseknél pedig: rőzsehordás s rakodás. Ha ma végigmegyünk a tiszai gátak mentén, mindenütt ott találjuk a rőzsehalmokat, hogy árvíz esetén ezekkel erősítsék meg a töltéseket. Kubikgödörökből vízlecsapolás, csatorna ásással. Folyóhab-, férgék rongálta gátak kiigazítása, tömegesítése, egyengetése. Szárnytöltés készítése áradás ellen. Munkahely áradástól való biztosítása. Szertári anyagok behordása. Faültetés, fűvetés az elkészült töltés megkötésére. Töltésben maradt karók kiszedése. Gazirtás. Sövényfonás a töltés körül. Árvíz esetén éjjeli őrködés a gátak mentén.

Íme, megannyi eddig oly kevésbé ismert mozzanat, mely sokezer munkaórát, sokezer munkás erejét kívánta meg, s mely nélkül az ármentesítés sem lehetett volna sikeres.

Még egy mozzanatra fel kell figyelniünk. Már fentebb említettük, hogy a töltésezési munkáknál elkülönül egymástól a szakmányos és a napszámós réteg. Ennek oka pedig az, hogy a töltésezés rendszerint hosszabb, több éven át tartó munkafolyamat. Főleg az ármentesítési munkálatok megindulása elején, mikor még legszembetűnőbb a munkáshiány. Az átvágások azonban az állam költségén létesülő óriási munkástömegeket megmozgató, gyorsabb ütemű, egyszeri lefolyású munkálatok. (Mint láttuk, itt került sor leginkább a közmunkások alkalmazására is.) Ennél a — mondhatni — egyszeri alkalomra szóló, s főfolyamatában ásási jellegű munkánál nincs elegendő idő, sem ember, hogy szétválasszák a munkacsoportokat. Ha a fák szétkúszott gyökerei akadályozzák az ásást, a szakmányos kell kiírtsa, amit azonban órabérben számolnak el neki.

Hogyan alakultak a bérek, milyen kereseti lehetőséget biztosított a tiszai ármentesítés? Vizsgálódásainkat az előbbi, munkanemek szerinti csoportosításban hajtjuk végre.

Töltésezési szakmány

Bereg	1851. V.	1,—; 1,2; 1,6 ft.
	VI—VII.	1,12 ft.
	VIII.	1,12; 2,— ft.
	1853 XII.	1,12 ft.
	1854 II—III.	1,30; 1,40; 1,50 ft.
	1855 IX—X.	1,20 ft.
Alsószabolcs	XI.	1,30; 1,45 ft.
	1853	1,12 ft. (költségvetési tervben)
Heves	1851 III.	1,12; 1,20; 1,30 ft. ⁴⁷
	1858—1859	3,12 ft. ⁴⁸
Csongrád	1855 XII.	2,— ft.

Ha korszakunkra valamiféle átlagot próbálunk megállapítani, akkor a középpontban a kubikölenként fizetett 1,12 ft. áll, az ezen aluli oly kis mér-

⁴⁷ 1,12 forintnál csak akkor fizet többet a társulat, ha nagy a távolság a kitermelt föld és a töltés között, vagy pedig ha vizes a talaj.

⁴⁸ A Weisz-féle vállalkozás bére.

tékű, hogy elhanyagolható. Az ötvenes évek második felétől a munkabér lassan emelkedő tendenciát mutat, 2 forintot azonban csak két esetben látunk, ebből is az egyiket augusztusban, mikor még elfoglaltak az emberek a mezőgazdaságban.

Átvágási szakmány

		I. réteg	II. réteg	III. réteg
Felsőszabolcs	1855 VIII—IX.		1,20 — 2,24 ft.	
	X.		2,12 — 2,36 ft.	1,12 — 2,— ft.
	1857 (költésévetési tervben)	3,— ft.	3,30 ft.	
	1858 (terv végre- hajtása)	3,— ft.	3,30 ft.	5,— ft.
Alsószabolcs	1852 IX.	1,24 — 1,30 ft.	1,42 ft. ⁵⁰	
	1853 I.	1,30 — 1,40 ft.	2,20 ft. ⁵⁰	
	1853 (költésévetési tervben)	1,40 ft. ⁵⁰		
	1853 (terv végre- hajtása)	1,30 — 1,40 ft. ⁴⁹		
Bács	1856 I.	1,48 — 2,36 ft.		
	V.		3,36 ft.	4,36 ft.
	VI.	2,— — 4,36 ft. ⁴⁹		
	VIII.	2,— ft.		
	IX.	1,24 — 4,40 ft. ⁴⁹		
	X—XI.	1,20 ft. ⁴⁹		

Érdemes összevetni az átvágásoknál és töltésezeséknél az azonos időszak maximum és minimum béreit.

Átvágási szakmány

Töltésezesési szakmány

1851		1,12—2,— ft.
1852	1,24—1,42 ft.	1,12—1,30 ft.
1853	1,30—2,20 ft.	1,12 ft.
1854	maximum: 2,20 ft.	1,20—1,50 ft.
1855	1,20—2,36 ft.	1,20—2,— ft.
1856	1,20—4,36 ft.	1,20 ft.
1857	3,——5,— ft.	1,20 ft.
1858		3,12 ft.

⁴⁹ Az elszámolások réteget nem jelölnek.

⁵⁰ A tervben megjelölik, hogy a földet 10—15 ölnyre kellett elhordani.

A különbség, mint látjuk, elég tekintélyes. Durva általánosítással talán azt vonhatjuk le, hogy ami a töltésezésnél maximális bér, az az átvágásoknál minimális. Nem csoda, hogy egy társulat keretén belül — ha mindkét munka egy időben volt folyamatosan — a munkások szívesebben mentek az átvágásokhoz a több kereset reményében.⁵¹

Nem ennyire éles a különbség a napszámban fizetett munkák között. Itt az egyszerűség kedvéért az adatokat mindjárt összesítve mutatjuk be:

<i>Átvágási napszám</i>	<i>Töltésezési napszám</i>
1851	24 — 30 kr.
1852	24 kr.
1853 30 kr.	
1854 30 kr.	24 kr.
1855 30 kr.	30 kr.
1856 36 kr. — 1,— ft.	30 — 36 kr.

Végül a kizsákmányolás fokozásának még egy formájára kívánunk itt rámutatni. Előfordul, hogy árvíz idején éjjel is őrködni kell a gátakra, nehogy a hirtelen és nagy erővel zúduló víztömeg valahol utat törjön magának. Ilyenkor a napszámosok közül bevonnak néhány embert, s rendszerint olyanokat, akik már az egész napot végigdolgozták a gáterősítéseknél. Fizetésük pedig $\frac{1}{2}$ napszám!⁵²

Végezetül szeretnénk valamiféle képet adni a Tiszavölgy rendezésének munkásarisztokráciájáról. Igen érdekes, hogy a szakmányban dolgozókból nem alakul ki ez a réteg; ez természetes is, mert a szakmányban dolgozók sokkal többet kerestek, s a kényelmesebb munka nem volt csábító. A napszámosok viszont a biztos és kevesebb fáradsággal járó kereset reményében vállalhatták el a havidíjas szertárnoki, munkafelügyelői, töltésőri állásokat.

A szertárosok közül — a rendelkezésünkre álló rengeteg adatból — talán a legtipikusabbat választottuk ki adatközlésre: Károly Ferenc személyét, a Hevesi Társulat kötelékéből. Rajta keresztül szeretnénk bemutatni, hogy alakul egy ilyen munkatípus munkamenete, miféle kedvezményeket kap a társulattól, mennyit keres egy év alatt.

1851-ben Károly Ferenc is mint napszámos tűnik fel forrásainkban. De nem sokáig, mert alig néhány nap múlva mint szergondnokot, munkafelügyelőt számolják el pénztárnaplóink.

⁵¹ Benkár Dénes, a már előbb említett Kussevich vállalkozó megbízottja 1855 szeptemberében beadvánnyal fordul a társulathoz, melyben kéri, hogy az átvágások elkészítésével is bízza meg a társulat. Indokolásának b) pontja szerint: „Mivel a töltésezési munka versenyzésben áll az át vágásokkal; sőt a munkások inkább tódnak az átvágásokhoz — hol a munka könnyebb, a fizetés egyenlő; — a töltésezés szomszédjában ásandó minden át mettszések neki vállalat útján adassanak át.” (OL. CTh. Felsőszabolcsi Szekció, 863/1856.) — Igen érdekes, de inkább csak problémafelvetés jelleggel iktatjuk ide a vasutaknál és a Tisza-szabályozásnál fizetett kubikólek különbségét. 1853. aug. 29-én Debrecenben a dobolásra jelentkezett 3 ember huszad-harmincad magával a vasút mentén, az országútnál ásandó ároknak kubikólét 3,30 Ft-ért vállalták fel. (Debreceni lt. Tanácsülési jkv. 1853. aug. 26. 3688. pont.) A Szolnok-debreceni vasútépítésnél a díj 1854. dec. 21-én: 3,25 ft. (Debreceni lt. Községi tanácsülés jkv. 1854. dec. 21a pont.) E két adat arra enged következtetni, hogy a vasútépítésnél még a jobban fizetett átvágási munkákhoz képest is jóval magasabb volt egy megmozgatott köből föld ára.

⁵² Ld. OL. CTh. Hevesi Társulat pénztárnaplója, 1851. dec. 441., 443. sz. tételek stb.

1851

<i>Hónap</i>	<i>A munka neve</i>	<i>Kereset</i>
II.	3 nap gyalognapszám	1,30 ft. (napi 30 kr.)
III. 6.—13.	2 nap éjjeli gátórzés	—,48 ft. (napi 24 kr.)
III. 15-ig	12 nap gyalognapszám	6,— ft.
III. 15.—30.	15 nap szergondnok	7,30 ft.
III. 24.—29.	4 nap gyalognapszám	1,30 ft.
III. 1.—XII. 31.	havi fizetéses szerőr	100,— ft. (havi 10,— ft.)
III. 30.—IV. 5.	7 nap alkalmi munkafelügyelő	4,12 ft.
IV. 6.—13.	7 nap alkalmi munkafelügyelő	4,12 ft.
V. 3-án	7 nap alkalmi munkafelügyelő	4,12 ft.
IV. 1.—XII. 31.	naponta kétszer víz- mérce leolvasás	18,— ft.
V. 3.—10.	7 nap alkalmi munkafelügyelő	4,12 ft.
V. 11.—18.	7 nap alkalmi munkafelügyelő	4,12 ft.
XI. 3.—8.	4 nap gyalognapszám	2,— ft.
XI. 10.—14.	4 nap gyalognapszám	2,— ft.
XII. elején	3 nap éjjeli őrködés	—,45 ft. (napi 15 kr!)
XII. 1.—5.	5 nap gyalognapszám	2,30 ft.
		168,15 ft.

1852

I. 1.— X. 30.	havi fizetéses szerőr	100,— ft. (havi 10,— ft.)
XI. 1.—XII. 31.	havi fizetéses szerőr	30,— ft. (havi 15 ft.)
I. 1.—XII. 31.	naponta kétszer víz- mérce leolvasás	36,— ft. (havi 3 ft.)
I. hó	alkalmi munkafelügyelő	10,12 ft. (napi 36 kr.)
II. hó	4 nap alkalmi munkafelügyelő	2,42 ft.
IX. 3.—30.	szerszámkiadás munkásoknak	14,— ft. (napi 30 kr.)
X. 1.—30.	szerszámkiadás munkásoknak	15,— ft.
X. 1.—30.	30 nap gyalognapszám	15,— ft.
XII. 1.—29.	29 nap gyalognapszám	14,30 ft.
VI—XII.	havi pótlás címén	35,— ft. (havi 5 ft.)
		272,24 ft.

1853—54. évekből nem áll rendelkezésünkre pénztárnapló.

1855

I. 1.—XII. 31.	havi fizetéses szerőr	120,— ft. (havi 10 ft.)
III. 17.—IV. 18.	alkalmi munkafelügyelő	23,36 ft. (napi 48 kr.)
IV. 19.—30.	12 napi alkalmi munkafelügyelő	9,36 ft.
III. 1.—VI. 15.	„A nagy árvíz alkalmával éjjel nappali fáradozásért”	30,— ft.
III. 1.—VI. 15.	ugyanezért a heti ülések intézkedéséből jutalom	40,— ft.
		<u>227,12 ft.</u>

1856-tól eltűnik forrásainkból Károly Ferenc, más lesz a tiszabói szertárőr.

A legelső, ami szemünkbe tűnik, hogy míg egy napszámos napi munkájáért 30 krajcár napszámot kap, a munkafelügyelőnek ugyanennyi időre 36 krajcár az illetménye. De nemcsak ez az egyetlen különbség. Lehetősége van arra, hogy egy nap 2—3 napszámot is keressen. Ezt látjuk pl. 1851 március—áprilisában, mikor a havi fizetés mellett éjszakai gátórzésért, vagy alkalmi munkafelügyelői minőségében külön díjazást kap. 1852 októberében pedig szertárnoki működése mellett külön elszámolják a napi munkaeszköz kiadást, s ugyanezen idő alatt még mint napszámos is dolgozik a töltésen, nem is szólva arról, hogy emellett naponta kétszer a vízállásmérőt is le kell olvassa; tehát még a munkaidő kihasználása sem olyan feszített, mint a többi napszámosnál. A Hevesi Társulat munkásgárdájából is csak a Károly Ferenceknek üti jutalom a markát az igazgatókon és mérnökökön kívül.⁵³

Érdekes megfigyeléseket tehetünk, ha összehasonlítjuk más társulatokkal is, milyen szokás honosodott meg a szertárőrökkel kapcsolatban. A Beregi Társulatnál pl. vagy egy tisztviselő a főszertárnok, aki az igazgató és a mérnökök után a legnagyobb fizetést húzza, évi 500,— forintot (havi 41,40 ft.). Az aprólékos, fizikai munkát azonban a „szertári szolga” végezte el évi 96,— ft. (havi 8,— ft.) fizetéssel.

Megint más arculatú a munkafelügyelők csoportja. Két alfajtaját különböztetjük meg: a kialakult napszámnál magasabb napszámmal díjazott alkalmi, és a havi fizetéses munkafelügyelőket. Az indulás megint csak ugyanaz: mint napszámosok tűnnek fel forrásainkban, s aki egyszer társai fölébe kerekedett, s ellenőrzőjük lett, azt többé nem látjuk viszont a gátak mentén hajladozni, munkálkodni. Az első, az alkalmi napszámban fizetett csoport a gyakoribb. Nyilván a társulatok érdeke lehetett, hogy ne állandósuljon egy-egy munkafelügyelő, mert akkor már alkalom adódhatott arra, hogy összejátsszék a munkásokkal. Ennek következménye aztán az, hogy tulajdonképpen élesen nem is határolódik el egymástól a fentebb elemzett kétféle típus. A forrásainkban levő rengeteg munkafelügyelő közül adatközlésre azt a Szabó Gerzsont választottuk ki, aki legtovább működött ebben a minőségben. Szabó Gerzson a Beregi Társulat munkafelügyelője.

⁵³ Csak érdekesség kedvéért iktatjuk ide, fenti állításaink igazolására, hogy osztották el maguk között a jutalmat az igazgatók és mérnökök: „Minden 15.000 köböl munkán túl ha a meghatározott évszakban 5.000 köböl feldolgoztatnék — minden 5.000 köb öltül a Társulati Igazgató valamint szinte a mérnökök is osztóndíjjal külön-külön 300 ft. pp. kapjanak.” (OL. CTh. Bácsi Társulat, 339/1853.)

1851	V. 16.—XII. 31.	102,30 ft. (havi 15,— ft.)
1853	VI. 13.—VII. 5.	15,— ft.
	IX. 21.—X. 31.	26,40 ft.
	XI.	20,— ft.
1854	I.	15,— ft.
	II. 22.—III. 31.	30,24 ft. (napi 48 kr.)
	IV.	24,— ft. (napi 48 kr.)
	V. 1.—17.	13,36 ft. (napi 48 kr.)

A gátörök — vagy ahogy forrásaink említik: „gátcsősz”-ök — munkaviszonyaival, kereseti lehetőségével nem kívánunk olyan részletesen foglalkozni, mint az előbbi két csoporttal. Forrásaink tanúsága szerint nem volt lehetőségük, hogy egyszerre többféle munkát végezzenek, nagyobb keresetet vágjanak zsebre, hisz óriási volt felelősségük, nehogy a gátaknak valami bajuk történjék. Elég volt, ha egy pásztor ráhajtotta a nyáját, mindjárt kár esett a töltésben. Fizetésük 1853-ig havi 8,— ft., 1854-től havi 10,— ft. Általában 3—5 évi folyamatos elszámolás után eltűnnek forrásainkból. Inkább körülményeikre figyeljünk fel: milyen lakást biztosítottak részükre a társulatok, hiszen éjjel-nappal ott kellett legyenek a töltések körül. „Az 5-ik pont alatt okadatolva terjesztetik elő, hogy mi bírta légyen rá a mérnököt a csősz háznak földszín felett, nem pedig putriképpen, mint határozva volt földszín alatti építésére, ebbeli intézkedésnek jóváhagyása kéretik, valamint az is, hogy a mostan tehetetlen öreg csősz helyett egy dolog tehető alkalmas egyén felfogadása jóvá hagyassék.”⁵⁴ S a mérnöknek ezt az „önkényes” lépését csupán az „menti”, hogy ha a társulat ragaszkodott volna eredeti tervéhez, s csak a fenti ülés után kezdi meg a putri építtetését, az egybeesett volna a mezőgazdasági munkákkal, s a megemelkedett napszámბérekkel együtt a putri építése is többbe került volna. De abban az időben, mikor nincs árvíz-veszély, s a szokásos gátkarbantartási munkálatokra kisereglenek a gyalognapszamosok, a töltésőr is köteles volt velük vállvetve dolgozni, mégpedig ingyen! S a tetejébe még jelentést is kap a társulat annak a munkának minőségéről, amelyet minden ellenszolgáltatás nélkül, ingyen hajtottak végre.⁵⁵

*

Dolgozatomat jelenlegi formájában vázlatnak tekintem. Problémakörével csak jelezni kívántam kutatásaimnak azokat a területeit, amelyek, úgy hiszem, még figyelmet érdemlő adatokat szolgáltathatnak a magyar parasztság ez öntudatos rétege kialakulásának történetéhez.

⁵⁴ SzeL. KáTÁI. 1851. jún. 2-án tartott tanácsülés jkv. 1775/7. pont.

⁵⁵ „A gátörök a faültetésnél magukat szorgalmasan viselték, s versenyt dolgoztak a napszamosokkal.” (Szolnoki Levéltár, Jászkiséri Ármentesítő Társulat irattára, 1859/1. A kiskörei erdőfelügyelő jelentése az egylet igazgatójának.) — „Patkó Orbánnak, a gátörnek, derogál a munka, fiaira bízza, kik pedig mezei gazdasággal lévén elfoglalva, a gát tisztítását annak idejében nem teljesítették. Úgy hiszem azonban, hogy a megdorgálás fog rajta.” (Uo. 855/1858.)

МАРИА ПОГАНЬ

УСЛОВИЯ ТРУДА ВОЗНИКАЮЩЕГО СЛОЯ ЗЕМЛЕКОПОВ

Резюме

Основным материалом источников предлагаемой статьи является материал документов *Centralkommission für die Theissregulierung*, сохранный в Национальном архиве Венгрии. Введением автор начертает организационные рамки урегулирования Тиссы и потом она рассматривает социальный состав рабочих, занятых на самых крупных в мире работах по водоотводу, начатых после 1849 г. В период до 1867 г. в работах по водоотводу наряду с бесплатной общественной работой феодального характера и параллельно с ней все большую роль играют оплаченные сдельной оплатой землекопы, происходившие из слоев крестьянской бедноты и батраков Большой низменности. Венгерское название землекопов «*kubikos*» является возникшим в середине XIX в. простонародным названием рабочих, занимающихся постройкой дамб и земляными работами (постройкой дорог, железных дорог, плотин и т. п.), и оно происходит от того, что землекопы получали заработную плату согласно кубическому размеру количества добытой ими ручным трудом и увезенной тачкой земли. Этот тип рабочих был создан внедряющимся в бассейн Тиссы капиталом. Разрушения весенних и летних наводнений принудили общества по водоотводу передать постройку дамб в аренду предпринимателям, потому что вследствие отсутствия капитала работы продвигались очень медленно. Хотя внедряющийся капитал обновил и ускорил темпы постройки плотин, высокая степень эксплуатации (прибыль составляет на многих местах 1 форинт 20 крейцеров — 1 форинт 50 крейцеров от кубического саженья!) предоставляла огромные прибыли предпринимателям. Оплаченный с выработки труд сделал нищие массы Большой низменности уже более заинтересованными в работе и они во все более возрастающем числе приходили к работам по постройке дамб при Тиссе, означавшим до того скорее только изнуряющий физический труд, напоминающий баршину. Однако не было легко получить рабочих по стам и по тысячам. Когда приступили к постройке какой-то дамбы или прорезу излучины реки, — первым шагом — начали вербовать рабочих в соответствующем селе. Но полученное таким образом число рабочих никогда не оказалось достаточным. После этого пришла очередь включения в работу жителей окрестных сел, а затем все более расширился круг селений, откуда на вербовались рабочие на основе аванса. Характерно для флуктуации среди слоя землекопов в начальный период то обстоятельство, что из числа подвергнутых исследованию 11 849 рабочих 70,8% работали только в течение 1—5 недель, и только 6,9% в течение некоторых лет. В дальнейшем статья рассматривает организацию отрядов (артелей) землекопов, подчеркивая их широкий демократизм. Расплаченные заработные платы отражают с одной стороны организацию труда: можно различать землекопов в крупном численном составе, находящихся на сдельной оплате, и меньшее число подсобных рабочих с почасной оплатой. С другой стороны заработные платы проливают свет и на недостаток рабочих: до конца 50-х годов XIX в. можно наблюдать медленное повышение заработной платы, потом получается застой, а в 60-х годах XIX в. — как это показали дальнейшие исследования автора — заработная плата медленно уменьшается. Наконец автор рисует картину рабочей аристократии урегулирования бассейна Тиссы: смотрителей работ, заведующих складом и сторожей дамб. С одной стороны они получали большую поденную оплату; а с другой они имели возможность приобретать — наряду со своей работой другого направления, расплаченной месячной платой — в течение одного дня поденную плату 2—3 дней.

M. POGÁNY

LES CONDITIONS DE TRAVAIL DES TERRASSIERS EN FORMATION

Résumé

Le principal matériel de sources se trouvant à la base de la présente étude est constitué par les pièces de la Centralcommission für die Theissregulierung conservées aux Archives Nationales de Budapest. Après une brève introduction esquissant les cadres organisés de la Régularisation de la Tisza, l'étude soumet à l'examen les composants de la garde ouvrière rassemblée autour du plus grandiose endiguement qui ait jamais existé. Dans la période allant jusqu'en 1867 les travaux de la régularisation effectués à titre gratuit en corvée publique occupaient de plus en plus fréquemment des terrassiers recrutés parmi les paysans pauvres et parmi les colons de la Grande Plaine hongroise, ouvriers recevant des salaires au rendement. Terrassier est la dénomination populaire formée au milieu du XIXe siècle et désignant les ouvriers élevant des digues et faisant du travail de terrassier (chemins, chemins de fer, digues, etc), dénomination qui atteste que ces ouvriers-là recevaient leur salaire d'après le volume (kubik) de terre qu'ils produisaient à bras et charroyaient par brouette. Ce type d'ouvrier devait sa formation aux capitaux qui se sont introduits dans la vallée de la Tisza. Les ravages causés par les inondations survenues au printemps et en été contraignirent les sociétés d'endiguement d'affermir aux entrepreneurs l'élevation des digues vu que les travaux, à défaut de capitaux, n'accusaient qu'un progrès insignifiant. Les capitaux y investis ont, en effet, rafraîchi et accéléré le rythme de la construction des digues, mais l'exploitation abusive qui y allait parallèlement assurait d'immenses profits aux entrepreneurs (sur une toise de kubik le profit se chiffrait par 1 florin et 20 Kreuzer, ou par 1 florins et 50 Kreuzer). Les masses sans moyens de la Grande Plaine attachaient un intérêt toujours croissant aux travaux effectués au rendement et se portaient en masses aux travaux d'endiguement de la Tisza, travaux auparavant redoutables effectués par eux en corvée. Ce n'était pourtant pas chose facile que de rassembler de centaines et de milliers d'ouvriers. Lors du commencement de l'élevation d'une digue et de la percée du méandre du fleuve, pour commencer, on fit battre le tambour dans le village situé dans les proximités des travaux. L'équipe ainsi recrutée ne s'avéra jamais suffisante. Puis c'était le tour des villages voisins pour prendre part aux travaux, ainsi le cercle d'où on recrutait les ouvriers, contre le chevaie, devint de plus en plus large. Dans la période initiale la fluctuation des terrassiers se caractérisait par le fait que parmi 11 849 ouvriers, sujets des investigations, ce ne sont que les 70,80 % qui aient travaillé de 1 à 5 semaines et d'entre eux ce ne sont que 6,90 % qui y travaillaient pendant plusieurs années. Dans ce qui suit l'auteur rend compte de l'organisation des troupes de terrassiers (bandes) tout en soulignant leur profond démocratisme. Le règlement des salaires reflète d'une part l'organisation du travail. On y distingue le grand nombre des terrassiers travaillant à forfait et des ouvriers auxiliaires dont l'effectif plus réduit fut payé à l'heure. Les salaires reflètent, d'autre part, le manque de la main d'oeuvre: jusqu'à la fin des années 50 les salaires accusent un accroissement modéré ce qui reste pour un certain temps en stagnation, dans les années 60 par contre, ceux-ci montrent — à la lumière des recherches, une lente régression. Finalement l'auteur entend brosser un tableau sur l'aristocratie ouvrière formée lors de la régularisation de la vallée de la Tisza: sur les inspecteurs du travail, sur les surveilleurs des outils, sur les gardiens des digues. Ceux-ci recevaient, d'une part, des salaires journaliers augmentés et, d'autre part ils étaient en mesure de gagner de gagner, outre leurs travaux d'autre genre et réglé en traitement mensuel, même deux ou trois salaires journaliers.